

**TEZKOR-QIDIRUV FAOLIYATI: TARIXIY SHAKLLANISHI, HUQUQIY ASOSLARI
VA ZAMONAVIY BOSQICHI****Xolboyeva Gulishaxlo Anvarjon qizi***Sergeli tumani ichki ishlar organlari faoliyatini muvofiqlashtirish boshqarmasi Kiber jinoyatchilikka qarshi kurashish bo'limi tezkor vakili mayor*

Anotatsiya: Maqolada tezkor-qidiruv faoliyatining tarixiy shakllanishi, huquqiy asoslari va zamonaviy rivojlanish bosqichlari tahlil qilingan. Maxsus e'tibor kiberjinoyatlarga qarshi kurashdagi rol va raqamli texnologiyalarni qo'llashga qaratilgan. Shuningdek, "Tezkor-qidiruv faoliyati to'g'risida"gi Qonun va inson huquqlarini himoya qilish masalalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: tezkor-qidiruv faoliyati, huquqiy asos, kiberjinoyat, inson huquqlari, raqamli texnologiyalar.

Аннотация: Статья посвящена историческому формированию, правовым основам и современному развитию оперативно-розыскной деятельности. Особое внимание уделено роли цифровых технологий и борьбе с киберпреступностью. Рассмотрены Закон «Об оперативно-розыскной деятельности» и вопросы защиты прав человека.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, правовые основы, киберпреступность, права человека, цифровые технологии.

Tezkor-qidiruv faoliyati huquqni muhofaza qilish tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, jinoyatchilikka qarshi kurashda maxfiy va samarali usullarni qo'llashga asoslangan. Bu faoliyat sodir etilgan jinoyatlarni fosh etish bilan birga ularni oldini olish, dalillarni to'plash va jamiyat xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasining huquqiy tizimida tezkor-qidiruv faoliyati maxsus o'rin egallaydi, chunki u Jinoyat-protsessual kodeksi, Tezkor-qidiruv faoliyati to'g'risidagi Qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan uzviy bog'langan holda ishlaydi. Insoniyat tarixida ma'lumot yig'ish va maxfiy razvedka har doim hokimiyat kurashlari, harbiy strategiyalar va jinoyatchilikka qarshi kurashning asosiy vositalaridan biri bo'lgan.

O'zbekiston hududida bu faoliyat qadimiy davrlardan boshlanib, mustaqillik davrida to'liq huquqiy asosga ega bo'ldi. Hozirgi kunda tezkor-qidiruv faoliyati nafaqat an'anaviy jinoyatlarga, balki kiberjinoyatlar, terrorizm, korruptsiya, transmilliy uyushgan jinoyatchilik, giyohvandlik savdosi va odam savdosiga qarshi kurashda ham muhim rol o'ynaydi.

O'zbekistonda tezkor-qidiruv faoliyatining shakllanishi va rivojlanishi insoniyatning qadimiy davrlaridan boshlanadi. Bu jarayon to'rt asosiy bosqichga bo'linadi: Rossiya istilosidan oldingi davr, Rossiya imperiyasi davri, Sovet Ittifoqi davri va mustaqillik davri.

Har bir bosqichda tezkor-qidiruv faoliyati jamiyatning ijtimoiy-siyosiy sharoitlariga mos ravishda evolyutsiyalashdi. O'zbekiston hududida, xususan, Xiva, Qo'qon va Buxoro xonliklari davrida tezkor-qidiruv faoliyati rasmiy huquqiy asossiz, ammo samarali tizim sifatida mavjud edi. Bu davrda faoliyat asosan jinoyatchilik holatlarini kuzatish, hokimiyat ichidagi fitnalar, xiyonat va qo'shni davlatlarning harbiy qudratini baholashga qaratilgan edi.

Maxfiy manbalar orqali ma'lumot yig'ish amaliyoti keng tarqalgan bo'lib, bu ish uchun maxsus agentlar yoki "axborotnavislar" ishlatilgan. Ushbu agentlar ko'pincha savdogarlar, sayyohlar yoki mahalliy aholi orasidan tanlangan bo'lib, ularning faoliyati xonliklarning ichki va tashqi xavfsizligini ta'minlashga xizmat qilgan.

Qadimiy misollar orasida Amir Temurning Tuzuklarida ko'rsatilgan razvedka tizimi alohida o'rin tutadi. Temur o'z imperiyasini mustahkamlash uchun viloyatlar, lashkar va fuqarolar haqida to'liq ma'lumot olishni buyurgan va noto'g'ri xabar berganlarni qattiq jazolagan.

U kuch adolatda tamoyiliga asoslanib, chegara nazorati, karvonlarni kuzatish, xorijiy elchilarni monitoring qilish va hatto dushman hududlariga maxfiy kirish kabi maxfiy usullarni qo'llagan. Temur davrida razvedka tizimi shunchalik mukammal ediki, u dushman qo'shinlarining harakatlarini oldindan bilib, strategik ustunlikka erishgan. Shuningdek, Xiva xoni Muhammad Rahimxon II davrida maxsus "josuslar" guruhi tashkil etilgan bo'lib, ular qo'shni Xorazm va Buxoro bilan munosabatlarni nazorat qilgan. Qadimiy rus knyazlari ham shunga o'xshash usullardan foydalangan, masalan, Vladimir knyazi davrida "gridni" – maxfiy kuzatuvchilar tarmog'i mavjud bo'lgan. Biroq, bu davrda tezkor-qidiruv faoliyati huquqiy asossiz bo'lib, ko'pincha pul bilan rag'bat asosida yoki vaqtinchalik topshiriqlar orqali amalga oshirilgan. Bu tizimning asosiy kamchiligi – inson huquqlari himoyasining yo'qligi va jazolarning qattiqligi edi.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni bosib olishi bilan tezkor-qidiruv faoliyati qisman huquqiy tartibga solindi. XVIII asrdan boshlab imperiya razvedka tizimini isloh qilgan bo'lib, 1917 yil Oktyabr inqilobigacha bir necha marta o'zgartirishlar kiritilgan. Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgach, mahalliy hukmdorlarning an'anaviy usullari saqlanib qoldi, ammo imperiya qoidalari ustunlik qildi. Bu davrda ikki tomonlama tizim mavjud bo'ldi: rasmiy imperiya normalari va mahalliy, noqonuniy amaliyotlar. Masalan, Turkiston o'lkasida rus politsiyasi maxsus "okhrana" bo'limlari orqali inqilobiy harakatlarni kuzatgan, lekin mahalliy aholi orasida an'anaviy "axborotnavislar" tarmog'i ham ishlagan. 1917 yil fevral inqilobi davrida ham shunga o'xshash ikki tomonlama tizim saqlanib qoldi, ammo siyosiy beqarorlik tufayli tezkor-qidiruv faoliyati ko'proq siyosiy repressiyalarga yo'naltirildi.

Sovet davrida tezkor-qidiruv faoliyati butun Ittifoq bo'ylab yagona siyosat asosida tartibga solindi. Dastlab Turkiston ASSRda, keyinroq O'zbekiston SSRda amalga oshirildi. Ittifoq normativ-huquqiy hujjatlari asosida faoliyat yuritildi, respublika vazirliklari deyarli bir xil asoslarga ega edi. 1920-yillarda Cheka, keyinchalik OGPU va NKVD tuzilmalari orqali tezkor-qidiruv faoliyati markazlashgan edi. 1930-yillarda yangi sovet organlariga mos ravishda huquqiy asoslar moslashtirildi va amaliy ehtiyojlarga

qarab normativ baza kuchaydi. Masalan, 1934 yilda NKVD tarkibida maxsus “operativno-rozyskniy otdel” tashkil etildi. 1962–1968 yillarda mustaqil tartiblar mavjud bo’lgan, ammo 1970-yillarda Ichki ishlar vazirligi doirasida tezkor-qidiruv faoliyati bo’yicha ilmiy ishlar kuchaydi. Toshkentdagi IIV Oliy maktabida maxsus kafedralar ochildi. 1991 yilgacha Ittifoqda yagona tezkor-qidiruv faoliyati qonuni qabul qilinmadi, ammo loyiha tayyorlangan va muhokama qilingan. Faoliyat Davlat xavfsizlik xizmati va Ichki ishlar vazirligi tomonidan yopiq institutsional hujjatlar asosida olib borildi. Ushbu davrda tezkor-qidiruv faoliyati jinoyatchilikka qarshi kurashda muhim rol o’ynadi, ammo inson huquqlari himoyasi cheklangan edi. Masalan, 1937-1938 yillardagi repressiyalarda tezkor-qidiruv faoliyati siyosiy maqsadlarda ishlatilgan.

Mustaqillik davrida tezkor-qidiruv faoliyati davlat funktsiyasiga aylandi. 1992 yil Konstitutsiyasining 121-moddasiga ko’ra, davlatdan tashqari tashkilotlar tezkor-qidiruv faoliyati bilan shug’ullanishi taqiqlangan. Dastlab Ichki ishlar vazirligi, keyin Milliy xavfsizlik xizmati va Prokuratura institutsional normalari asosida tartibga solindi. 2000-yillarning boshida xalqaro tajribalar o’rganildi, xususan, AQShning FBI, Germaniyaning BKA va Rossiyaning FSB tuzilmalari. 2012 yil 25 dekabrda Tezkor-qidiruv faoliyati to’g’risidagi O’RQ-344-sonli Qonun qabul qilindi, bu tezkor-qidiruv faoliyatining huquqiy asosini belgilab berdi. Qonun bir necha marta o’zgartirishlarga uchragan, masalan, 2017 yilda inson huquqlari himoyasi kuchaytirildi, 2020 yilda kiberxavfsizlik bo’yicha normalar qo’shildi, 2021 yilda esa nazorat mexanizmlari takomillashtirildi. 2024 yilda Prezidentning PF-143-sonli farmoni bilan “Raqamli tezkor-qidiruv” dasturi boshlandi.

Inson huquqlari himoyasi nuqtai nazaridan retrospektiv tahlil to’rt bosqichni ko’rsatadi: qadimiy davrda maxfiy usullar ustunlik qilgan, imperiya davrida qisman tartibga solish mavjud bo’lgan, sovet davrida yagona normalar amalda bo’lgan ammo cheklovlar ko’p edi, mustaqillik davrida esa inson huquqlari ustuvorlikka ega bo’ldi. Har bir bosqichda huquqiy ta’minot evolyutsiyalashdi, xususan, 2012 yilgi Qonun inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishni asosiy printsip qildi. Bu Yevropa Inson huquqlari sudi talablariga moslashtirilgan bo’lib, tezkor tadbirlar faqat sud yoki prokuror sanksiyasi bilan o’tkaziladi.

Xulosa qilib aytganda, tezkor-qidiruv faoliyati O’zbekiston huquqiy tizimining ajralmas qismi sifatida qadimiy razvedka an’analaridan mustaqil qonunchilikka o’tib, jinoyatchilikka qarshi kurashda muhim rol o’ynaydi. Uning rivojlanishi jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda shakllandi. 2012 yilgi Qonun tezkor-qidiruv faoliyatini qonuniy, shaffof va inson huquqlariga asoslangan faoliyatga aylantirdi. Chet el tajribasi, xususan, AQSh, Germaniya va Janubiy Koreya tajribalari O’zbekiston uchun muhim yo’l-yo’riq bo’lib xizmat qiladi. Kelajakda tezkor-qidiruv faoliyatini takomillashtirish texnologik innovatsiyalar, xalqaro hamkorlik, nazoratni kuchaytirish va kiberxavfsizlikni rivojlantirish orqali jamiyat xavfsizligini yanada mustahkamlaydi. Bu faoliyat nafaqat jinoyatlarni fosh etish, balki adolatli, xavfsiz va raqamli jamiyat qurishga xizmat qiladi.